

ANNEKE VAN BAALEN

KONSEPT

*'I love the food and I love my friend
Because she makes the foo-óód'*

Al zet Harvey² van alles weer netjes op plaats en tijd in het geheel van de kapitalistische ontwikkelingen, we zijn daarmee het feminisme weer kwijt: 'vrouwen' worden nog steeds als klein groepje aan het homonisme van Marx geplakt; de arbeider blijft een man, die 'zijn vrouw en kind' onder de Juggernaut van het kapitaal ziet raken (Harvey p. 106). Harvey komt daardoor niet verder dan de effecten van de bewegelijkheid van het kapitaal op het bewustzijn van ruimte en tijd te onderzoeken, zonder terug te keren naar de strijd over de verdeling van de arbeid en de opbrengsten daarvan. En ook de laatste zin van Dews³ over de wisselwerking van progressieve en regressieve ontwikkelingen van het kapitalisme blijft leeg en abstrakt.

Zonder een feministische Marx-en post-Marx-kritiek blijft deze reader dus akelig in de lucht hangen, slechts gesteund door de hier en daar vermelde essentialisten, empiricisten en standpunters van feministische herkomst. Zo'n kritiek kan beginnen met de stelling in *Geschiedenis van de vrouwentoeekomst*⁴ (p. 214) dat 'de proletariër' geen 'bezitloze' is, maar de bezitter van produktiemiddelen: van vrouw en kind, wier arbeidskracht hij op de markt kan verkopen of tot eigen gebruik aanwenden; en vervolgens moeten dan 'de natuurlijke grenzen van leeftijd en geslacht', die volgens Marx de arbeidsdeling mede bepalen, gehistoriseerd worden.

Met vele andere feministen hebben wij het afgelopen decennium in het werk van Freud naar aanknopingspunten gezocht om iets over 'leeftijd en geslacht' te kunnen zeggen. Bij Freud zijn volwassen mannen en vrouwen immers in menselijke verhoudingen ontwikkelde wezens, met een psychiese en een materiële geschiedenis, die Freud als parallel verlopend verondersteld (psycho-fysies parallelisme).

Wij vonden bij dit projekt weinig steun in de feministische literatuur. Bij Gatens⁵ is duidelijk te zien dat Mitchells Freud-interpretatie niet alleen op Lacan berust (waardoor zij in strijd komt met haar eigen uitgangspunt van de begrijpelijkheid van voluntaristische politieke actie, p. 110), maar ook op Althusser, die de bekende fem-soc opvatting heeft verbreid dat kapitalisme en patriarchaat naast elkaar bestaan, als produktiewijze respectievelijk ideologie - zonder duidelijk te maken hoe het patriarchaat de ideologie van de kapitalistische produktiewijze kan zijn, dan wel uit te leggen waar de kapitalistische ideologie (als bewustzijn van deze produktiewijze) en de patriarchale produktiewijze (als grondslag van de patriarchale ideologie) dan wel gebleven zijn.

De door Gatens samengevatte oplossingen van Irigaray en Cixous waren evenmin bevredigend, omdat ze vrouwen al uitsloten van een gezamenlijk, rationeel spreken over de strijd over wijziging van de verdeling van de arbeid en de opbrengsten daarvan in het algemeen en de strijd tegen monopolistische (witte)-mannencircuits in het bijzonder, op een moment dat allerlei vrouwen daarmee nog druk bezig waren, en ook hen, voorzover geen kunstenaars, tot een blijvend zwijgen leken te willen veroordelen.

Na lezing van het kongresmateriaal en het verzamelde werk van Max Weber drongen zich echter (tot mijn verbazing) de volgende spekulaties (zie Harvey, *ibid.* p. 182 over 'fictitious capital formation') aan mij op:

¹ Bijdrage aan het standpuntenkongres over feminisme en post-modernisme in Wapserveen op 27 t/m 29 december 1991. Het artikel is opgenomen in de door De Bonte Was voor intern gebruik uitgegeven reader voor het kongres en in *Brusterschap* 2003.

² David Harvey, *The Condition of Postmodernity. An enquiry into the origins of cultural change*. Basil Blackwell, Cambridge 1990

³ Peter Dews, *Macht en subjektiviteit bij Foucault*, in *Krisis*, nr 4, 1981

⁴ Anneke van Baalen en Marijke Ekelschot, *Geschiedenis van de vrouwentoeekomst*, De Bonte Was, Amsterdam, 1980

⁵ Moira Gatens, *Psychoanalysis and French Feminisms*. In *Feminism and Philosophy*. Polity Press, Oxbridge 1991

1. Iedereen die zegt dat het Verlichtingsdenken onjuist is heeft gelijk, als zij daarmee het denken bedoelt dat de geschiedenis reduceert tot elkaar opvolgende en uitsluitende fasen ('Stufen') van een voortschrijdende ontwikkeling.

Iedereen die zegt dat het denken van Marx en vooral van Engels (Ursprung) door dit fasendenken in ernstige mate is bedorven heeft ook gelijk.

En iedereen die zou zeggen (bij mijn weten tot nu toe niemand) dat Geschiedenis van de vrouwentoeekomst in het voetspoor van Engels aan hetzelfde euvel lijdt, eveneens.

2. Aanknopingspunten voor dit standpunt hadden we na 1980 al in de humanistische Marx-interpretatie gevonden: Alfred Schmidt⁶ stelde ons op de hoogte van de niet tot menselijke betrekkingen reduceerbare weerbarstigheid van het objekt (in de reader hooggehouden door Hilary Rose⁷) en Herman van Erp vouwde deze in *Het kapitaal tussen illusie en werkelijkheid*⁸ weer uit tot de gebruikswaarde in het algemeen en de verdrongen voorgeschiedenis en reële basis van het kapitaal, dat zich steeds maar als eeuwig bestaand, alomtegenwoordig en absoluut waterdicht wil presenteren (en daarom, op het nivo van de totalitaire illusie, door Marx als sprekend en willend subjekt wordt ingevoerd). Ook hier kwam echter geen vrouw voor en bleef de steun voor enige, niet tot structuren reduceerbare, weerbarstige individualiteit, bij de erkenning van een verder niet tot begrip te brengen marginaliteit - de gebruikswaarde is immers zowel biologies als histories bepaald, en heldert zich slechts in het ruilwaardecircuit op - steken.

3. Hierdoor ontmoedigd beperkte ik mij voorlopig maar tot 'empiricisme', maar wel met hetzelfde oogmerk. Voor een (verplicht) proefschrift ben ik namelijk bezig Webers burokratietheorie te kritiseren op de ontkenning van nog steeds bestaande pre-burokratische heerschappijvormen: patriërchaat en feodalisme, in het algemeen standsorganisaties ter monopolisering van eer en rijkdom en zo tot het bewijs van 'echte mannelijkheid'. Dit werkt dus ter ondermijning van Geschiedenis van de vrouwentoeekomst (zie punt 1), in die zin dat de daar veronderstelde 'manschappij' toch hoofdzakelijk als burokratie werd gedefinieerd, en de verbanden van mannen ter monopolisering van eer (mannelijkheid) en vaderschap (bezit van vrouwen, kinderen, auto's, vee en slaven) slechts literair te voorschijn konden worden gebracht (wel regelmatig met de door Irigaray beoogde effecten bij de lezersters).

4. Rose en Harvey moedigen mij echter nu aan Weber toch eens aan een rechtstreekse marxistische kritiek te onderwerpen. Deze luidt als vanouds o.m.: een sociologie die heerschappij als de enige menselijke betrekking beschouwt die a. bewust en b. permanent genoeg is om door een 'verstehende' sociologie (die menselijk handelen begrijpt en voorspelt omdat en voorzover mensen elkaars handelen begrijpen en voorspellen) onderzocht te worden, zal nooit een samenleving zonder heerschappij vinden; is dus een tautologie.

Weber heeft zelf één zin aan dit probleem gewijd, namelijk dat zijn sociologie, die zich op de bewuste handelingsoriëntaties van mensen baseert, zijn grens vindt bij het bestaan van onbewuste rationaliteiten in het handelen, zoals die verondersteld worden in de theorieën van Marx, Freud en Nietzsche⁹. Nietzsche is voor vrouwen niet aantrekkelijk: hij verklaart al onze morele superioriteit uit 'ressentiment', dus uit verdrongen wraakgevoelens (Weber is ons te hulp geschoten en noemt dit moralisme 'negatieve standseer'; zie *Het Orgaan* nr 3¹⁰). De economische mechanismen die zich 'achter onze ruggen' voltrekken en de onbewuste herinneringen, die wij in ons onderbewustzijn omtrent onze verhoudingen met onze familieleden schijnen te bewaren, kunnen wij echter, zoals gezegd, niet missen, willen wij iets begrijpen.

5. Wij moeten dus een politieke economie hebben die niet stilstaat bij de grenzen van leeftijd en geslacht, en evenmin vrouwen, door elkaar geklutst met de overlappende groepen 'mensen van huidskleur' of zelfs 'mensen met een andere seksuele oriëntatie', in een

⁶ Alfred Schmidt, *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*, EVA, Frankfurt a.M., 1978

⁷ Hilary Rose, *Hyper-reflexiviteit – een nieuw gevaar voor de tegen-bewegingen*. In *Krisis*, nr 4, 1981

⁸ Herman van Erp, *Het kapitaal tussen illusie en werkelijkheid. Dialektische begripsontwikkeling en historisch realisme in Marx' analyse van het kapitalisme*. SUN, Nijmegen, 1982

⁹ Max Weber, *Ueber einige Kategorien der verstehenden Soziologie* (1913) *GAzW* p. 427 vlgg

¹⁰ Anneke van Baalen, *De vrouwenbeweging en de negatieve standseer*. In *Het Orgaan*, intern tijdschrift van de sociëteiten in de Bonte-Was-ruimte, nr 3, december 1990

oneindig aantal 'differenties' oplost. Het gaat er om die grenzen van leeftijd en geslacht niet te ontkennen, maar serieus te nemen als historische verschijnselen: te onderzoeken hoe ze histories zijn gevormd - en niet aan welke biologische kenmerken ze vastgeknoopt zijn; en daarbij tegelijk te onderzoeken of al die grenzen - die empiries naar tijd en plaats verschillen - aan algemene wetmatigheden zijn onderworpen (want anders kan er geen sprake zijn van wetenschap).

De eerste stap daarbij is het steeds moeilijker wordende inzicht dat het kapitalisme niet altijd bestaan heeft: produktie onder voorwaarden van vrijheid en gelijkheid is histories gezien iets ongewoons. Gewoon is dat mensen eigendom zijn van andere mensen, in elk geval voor het grootste deel van de wereld tijdens de laatste 5000 jaar. Bij die eigendom begint de politieke economie en de kritiek daarop. Het patriarchaat is de eerste produktieverhouding die op eigendom van mensen en dingen berust, die tegelijk heerschappij is (ik houd dus staande dat er voor en naast het patriarchaat verbanden voor levensonderhoud bestonden waarin geen eigendom van mensen en produktiemiddelen bestond en dus ook geen heerschappij). 'Patriarchaat' is volgens alle definities (vanaf Gaius' Institutionen) 'eigendom van vrouwen, kinderen, vee en slaven', waaraan volgens mij ook het (eventueel opvouwbaar) huis waarin de eigenaar woont moet worden toegevoegd. Een euvel van deze definitie is echter dat hij de patriarch als individu doet verschijnen. Weber tracht het patriarchaat zelfs uit de 'natuurlijke superioriteit' van de man in lichamelijke en geestelijke sprankracht' in enigerlei veronderstelde oorspronkelijke 'huishouding' te verklaren. Elders blijkt echter dat hij het 'vaderrecht' slechts kan plaatsen bij militaire veroveraarskassen. Dan inderdaad wordt het patriarchaat begrijpelijk: als de patriarch lid is van een klup van mannen die met geweld van wapens land en mensen hebben onderworpen, verdeeld en toegeëigend ter verdere produktie van voedsel en kinderen; dan kunnen we met de sociologie die klup verder onderzoeken.

Onze politieke economie is echter nodig om te begrijpen wat de patriarchale produktiewijze betekent en wat de gevolgen ervan zijn: namelijk de toeëigening van mensen en dingen op dezelfde manier, volgens dezelfde rechtsregels. Het behandelen van mensen als dingen is dus niet, zoals Marx dacht, door het kapitalisme uitgevonden: het is sinds het patriarchaat normaal, behalve voor vrije mannen onder elkaar: voor de leden van de heersersklup dus. Het was mogelijk, omdat niet-patriarchale verwantschapsorganisaties ook voor de dingen een plaats inruimden; het verschil ligt in het bestaan van exclusieve toeëigeningsrechten. (Marx verwijst bij het fetishkarakter van de waar dan ook naar dit magies denken).

Het patriarchaat schept door deze toeëigening van mensen een heel speciaal soort persoonlijke betrekking: een asymmetrische verbinding, waarin ook mensen slechts een verlengstuk van de eigenaar zijn en dus door hem voor alles kunnen worden gebruikt en dus totaal - in ruimte en tijd - voor hem beschikbaar moeten zijn, zoals ook de paarden wachten of er op hen wordt gereden of dat zij worden opgegeten.

Uit de getuigenissen van het begin van de tweede golf blijkt dat veel vrouwen in de hoogontwikkelde kapitalistische landen vonden dat zij nog steeds beschikbaar moesten zijn en voor alles gebruikt konden worden; dat hun werk onzichtbaar was, de staat zijn geweldsmonopolie niet handhaafde, en het prakties onmogelijk maakte dat zij hun arbeidskracht op de markt zouden verkopen: kortom, dat het patriarchaat nog steeds bestond. Intussen verbiedt de grondwet allang de eigendom van personen en heeft iedereen vrijheid van eigendom.

Het officiële idee is dat de produktie voor de markt geschiedt en dat produktie buiten de markt een randverschijnsel is, dat niet tot zichtbaarheid en begrip gebracht hoeft te worden. Feministen moeten er daarom steeds maar weer de aandacht op vestigen dat het grootste deel van de mondiale produktie - een groot deel van de landbouw, een aanzienlijk deel van het niet-geautomatiseerde ambacht, het overgrote deel van persoonlijke diensten en belevingen - 'gewoon' nog onder patriarchale verhoudingen plaatsvindt. Het patriarchaat is nog steeds een produktiewijze met produktieverhoudingen die tegelijk heerschappijverhoudingen zijn: waar politiek en economie niet, zoals onder het kapitalisme, uit elkaar gevallen zijn. De produktie kan door de patriarch zelf worden gekonsumeerd, aan de leden van zijn klup gegeven, of op de markt gebracht worden - net zoals vroeger. Het

recht tot uitoefening van dit patriarchaat wordt, ook net zoals vroeger, verworven door lidmaatschap van een klup ter monopolisering van bronnen van eer en rijkdom, dat het bewijs van 'echte mannelijkheid' levert.

Deze verbanden berustten volgens Weber oorspronkelijk op magiese basis en gaven een opleiding tot het doorstaan van mannelijkheidsexamens (het blijk geven van 'charisma', aangeboren, maar door de opleiding 'gewekte' magiese gaven), maar veralledaagsten tot het omgekeerde: de toegang ertoe wordt bepaald door rijkdom en geboorte, en levert dan het bewijs van de 'mannelijkheid' (de magiese gaven) door het lidmaatschap zelf (vandaar de wetten van Sullerot).

Ook deze monopoliseringsverbanden (die samen onze 'manschappij' vormen) worden door privaat- en publiekrecht geregeld en moeten dus onder de produktieverhoudingen van het patriarchaat gerekend worden. Het 'kostwinnersbeginsel' laat zien dat het patriarchaat gewoon bij het kapitalisme hoort, juist omdat zo veel meer mannen 'vrije en gelijke' mannen zijn, echte mannen, omdat zij zich georganiseerd hebben ter monopolisering van de primaire arbeidsmarkt, in standsorganisaties die het recht op het hebben van een 'gezin' veroverd hebben.

Het bovenstaande is in verschillende termen door twee eeuwen vrouwenbeweging gesteld en bewezen - waarom blijft het patriarchaat dan, althans voor liberalen en socialisten, onzichtbaar? Waar is het bewustzijn van het patriarchaat als produktiewijze, zowel als 'bewustzijn' als in de vorm van 'ideeën van de heersende klasse'?

Waarom bestaat er geen bewustzijn dat naast de kapitalistische transformatie van als waar afgesplitste en op de markt verkochte arbeidskracht ook produktie bestaat door toeëigening van hele personen? De ideologie betreffende het gezin en aanverwante 'persoonlijke' verhoudingen spreekt immers juist niet over 'produktie' en 'arbeid', maar over driften en emoties: over natuur, 'gewoon uit liefde' (en houdt zich daarbij keurig aan Marx' uitspraak dat de enige produktieve arbeid die is die rechtstreeks aan de Verwertung van kapitaal bijdraagt - de 'zangeres die als een vogel zingt' en 'Milton who wrote the Paradise Lost' zijn actief vanuit hun natuur).

Bij deze vragen moet men zich realiseren dat het kapitalisme het in het algemeen moeilijk heeft met het bewustzijn van zijn produktie. Marx schrijft over 'de verborgen plaatsen der produktie, aan de drempel waarvan te lezen staat: 'Verboden toegang voor onbevoegden.' (Kap.I, 114)¹¹ Het is immers niet werkelijk mogelijk de arbeidskracht van de arbeider te scheiden: die moet mee de fabriek in, volgens Marx 'schuw, schoorvoetend, als iemand die zijn eigen huid naar de markt heeft gebracht en nu niets anders te verwachten heeft dan - gevild te worden.' (Wat nu nog geldt voor die arbeiders die buiten de standsorganisaties gesloten worden).

Alleen koop en verkoop passen in de ideologie, niet toeëigening van mensen alsof zij dingen zijn. De produktie wordt dus verdrongen, samen met alles wat er aan het kapitalisme niet klopt en waardoor in de crisis het dak altijd zo onverwacht komt neerstorten. In Marx' politieke economie verdwijnt het bewustzijn van de kapitalistische produktie echter niet: het blijft aanwezig als een latent, klassebewustzijn van de bezitlozen, dat manifest wordt als zij zich organiseren en als 'Klasse für sich' tot bewustzijn komen van hun objektieve belangen. Tot zolang eten zij, indien voorhanden, een boterham met tevredenheid. In de jaren '60 werd deze bewustzijnstoestand door Deppe en Wertheim als 'dubbel bewustzijn' geanalyseerd: naast de officiële voorstelling van zaken (eigen schuld) bestaan onduidelijke, gefragmentariseerde en tegenstrijdige ideeën over de werkelijke verhoudingen.

Over het bewustzijn van de patriarchale produktiewijze weten wij dan echter nog niets, en het is dan ook op dit punt dat Freud sinds de Frankfurter Schule door links te hulp wordt geroepen - al was het toen meer om het succes van de nazi's te begrijpen dan om vrouwen te bevrijden, dus in het kader van een (sociale) psychologie, niet van een politieke economie. Als wij het bestaan van een patriarchale produktie wijze erkennen, is Freud volgens mij

¹¹ Karl Marx, *Het kapitaal. Een kritische beschouwing over de economie. Deel 1: Het productieproces van het kapitaal* (1868) Unieboek, Bussum, 1972. 4^e druk. Het is in dit verband ook heel interessant dat Marx voor verschillende verhoudingen onder het kapitalisme metaforen van 'liefde' en 'begeerte' gebruikt, met name voor kapitaal-arbeid en waar-geld-waar. Zie Kapitaal 1 pp 59, 61, 130, 304

echter vrij eenvoudig te gebruiken om Marx' grenzen te doorbreken - mits het, omgekeerde ook gebeurt.

Ik zou het dan zo willen formuleren: Het patriarchaat is een produktiewijze die moeilijk tot bewustzijn te brengen is 1. omdat hij zo oud is en daarmee ook altijd gerechtvaardigd, 'door de traditie geheiligd', niet rationeel gevestigd en geargumenteed; en 2. nu nog sterker, omdat hij in strijd is met de kapitalistische reële mystifikaties omtrent vrijheid en gelijkheid. Het bewustzijn van de (patriarchale) toeëigening van personen wordt dus verdrongen. Freuds ontdekking is nu, dat het verdrongene niet verdwijnt of vernietigd wordt, maar slechts onbereikbaar gemaakt: vertaald, verplaatst, verdicht, binnenste buiten gekeerd. Alles wat gebeurt wordt vastgelegd, lichamelijk/geestelijk, en daardoor is in beginsel de hele persoonlijke geschiedenis individueel tot bewustzijn te brengen, door hem in een nieuwe (betere) patriarchale verhouding te herbeleven.

Freud schildert die persoonlijke geschiedenis in de vorm van een verslag van de lustvolle betrekkingen van het subjeet met (onderdelen van) zichzelf en (onderdelen van) leden van de 'familia' (zijn patiënten hadden nog kinder- en dienstmeisjes), dat tot volwassenheid moet leiden via de oplossing van het 'Oedipuskomplex'. Volwassenheid voor een man is het manschappelijk en patriarchaal kunnen functioneren; de kastratiedreiging het middel om die tot stand te brengen. De kleine kandidaat moet immers zover gebracht worden dat hij 1. zijn werkelijke moeder inlevert voor een belofte van een eigen vrouw in de toekomst en 2. zich niet met zijn moeder vereenzelvigd, maar met zijn vader, inclusief alle normen en waarden van de klup waarvan zijn vader lid is en die ook hem in de toekomst zijn patriarchaatsrechten moet verschaffen (in die tijd waren de meeste betere beroepen erfelijk).

Dit hele drama speelt zich af in de voorstelling van het kind, in de lichamelijk/geestelijke representaties van personen en objekten. Of vader en moeder werkelijk met de schaar klaarstaan doet niet ter zake. Zo kan Freud ook aannemen dat meisjes-kandidaten op een gegeven moment vaststellen dat hen het lid en daarmee de voorwaarde tot het lidmaatschap afgepakt is; zij hebben slechts de keuze zich lidloos door het patriarchaat te laten toeëigenen, om in de toekomst een lid te baren, dan wel het hele kastratiegebeuren te ontkennen ('het groeit nog wel aan' dan wel 'ik heb er ook een') en zich toch als kandidaat te stellen ('mannelijkheidskompleks'), geteisterd door de verdrongen angst dat in de werkelijke lidmaatschapsverhoudingen op het ontbrekende lichaamsdeel gewezen zal worden en het patriarchaat hen alsnog zal kunnen toeëigenen.

Het door vrouwen met een 'mannelijkheidskomplex' zo hartstochtelijk begeerde lidmaatschap van een klup van 'echte mannen' betekent namelijk een uittreden, 'emancipatie', uit het patriarchaat.. De zoon wordt patriarch door lidmaatschap van een klup op niet-patriarchale grondslag, een 'broederschap'. Zo'n broederschap heeft histories gezien niets met bloedverwantschap te maken: oorspronkelijk is hij een magies verbond van clanleden, dat later, onder omstandigheden die de verwantschapsbanden losser maken en de traditie ondermijnen (oorlog, roof, handel) ook met vreemde mannen gesloten kan worden ('eedverbroedering', 'samenzwering'). De leden daarvan zijn vrij en onderling gelijk en gehoorzamen slechts een leider die zijn magiese gaven door succes in oorlog of zaken bewezen heeft; zij zijn hem niet de aan de patriarch verschuldigde 'kinder- en dienarenpiëteit' verschuldigd; zij zijn niet zijn eigendom.

De Franse revolutie maakte alle mannen in beginsel vrij en gelijk, ook die nog steeds onder patriarchale rechten vielen. Zij konden dus nu eigen 'echte mannenorganisaties' oprichten en deden dat op den duur ook; intussen gehoorzaamden ze niet meer aan andere mannen, maar aan regels (de bureaucratieën van overheid en bedrijfsleven). Menselijke betrekkingen bestaan dus nog steeds uit broederlijke en patriarchale, in onderlinge wisselwerking - alleen is de ideologie nu dat alleen de broederlijke de toekomst zijn en de patriarchale, voorzover door feministen tot bewustzijn gebracht, iets wat al bijna verdwenen is. Zo was het tenminste tot het postmodernisme toesloeg.

6. Het invoeren Van Freud in een histories-materialistische theorie betekent verder, dat Freuds a-histories materialisme, zoals dat vooral in zijn vroege werk is neergelegd (zie de biografie van Ernest Jones, dl 1; later is hij er op de veronderstelling van het boven genoemde psycho-fysies parallelisme toe overgegaan vooral de psychiese kant van de gebeurtenissen

te onderzoeken, dus aannemende dat de wetenschap de fysiese kant ook nog wel zou opsporen) gehistoriseerd moet worden.

Daarmee verwerven wij een (spekulatief) begrip dat gebruikt kan worden door de verbinding tussen economie en bewustzijn, die Marx en Engels hebben geanalyseerd, uit te breiden en te konkretiseren. (Bij Harvey is van die verbinding weinig overgebleven: hij komt nauwelijks verder dan parallellen tussen economie en bewustzijn, en dan ook nog alleen van het bewustzijn van ruimte en tijd).

Het begrip heet in Freuds vroege werk 'kathexis' (Grieks: vasthouden, handhaven), 'bezetting'. Hij bedoelt daarmee het proces in de hersens waarin een voorstelling van iets wordt vastgezet neergeslagen, vastgehouden. Hoe hij dat ziet heb ik nooit helemaal begrepen, dus mij ook niet voorgesteld, dus ook niet onthouden, maar het gaat in elk geval met elektriciteit, in termen van 'lading' en 'ontlading'. Het woord 'bezetting' blijft hij verder gebruiken als beschrijving van een psychies proces, dat van het zich toeëigenen van iets door de psychiese representatie daarvan.

Historisering van dit in oorsprong natuurkundig begrip betekent dat het van zijn 'natuurlijk' karakter ontdaan wordt en in de historische verhoudingen tussen mensen en dingen geplaatst wordt. Dan wordt niet alleen duidelijk dat Freuds begrippen aan de techniek ontleend zijn, maar ook dat hij spreekt over verhoudingen waarin bezetting en bezit normaal gevonden worden en zowel op personen als dingen betrokken kunnen worden: patriarchale verhoudingen dus, waarin mensen en dingen veroverd en vastgehouden worden. Tegelijk worden die verhoudingen door Freud in onderdelen gesplitst: in een oneindig aantal 'bezettingen', materiële gebeurtenissen, die ook los van de betreffende verhoudingen blijven bestaan en steeds weer gereactiveerd kunnen worden door andere voorstellingen in andere verhoudingen (zodat wij steeds onze jeugd blijven herhalen).

Dat is te begrijpen omdat Freud niet over totale patriarchale verhoudingen, waarin mensen hun hele leven niemand anders zien dan leden van hun familia, sprak, maar over burgerlijke, waar het bewustzijn op de markt is georiënteerd (anders konden ze hem niet eens betalen). Dat burgerdom bestond al eeuwen voor het kapitalisme en ik neem voorlopig maar aan, dat hun praktijk het Oedipuskomplex heeft gevormd; (Oedipus zelf had volgens marxistische klassici hele andere problemen. (G.Thomson, Aescylus and Athens, 1950). Deze burgerij had echter oorspronkelijk in dingen gehandeld (of in mensen als dingen), maar niet in onderdelen van zichzelf: in de afgesplitste 'arbeidskracht' die door steeds meer leden van de burgerij op de markt verkocht moest worden. Zo kon 'energie', 'vitaliteit', 'libido' als een eigenschap van de persoon gedacht worden, die ook daarvan afgesplitst en overgedragen, 'vervreemd', kon worden, en die in elk geval van oude objecten moest kunnen worden losgemaakt als hij daarop was blijven zitten, om weer tot vrije beschikking van de betrokkene te komen (vgl. Kap. I 108: 'Als persoon moet hij zijn arbeidskracht steeds beschouwen als zijn eigendom en dus als zijn eigen waar; dit kan slechts voor zover hij haar tijdelijk, voor een bepaalde periode, aan de koper ter beschikking stelt, aan hem het verbruik laat en derhalve niet door de verkoop afstand doet van zijn eigendom.').

'Arbeidskracht' is een abstrakte term voor wat de kapitalist zich toeëigent. Een geldeconomie kent ook andere vormen van gebruik van mensen: prostitutie bestaat bij ieder patriarchaat, dat geld kent. In traditionele verhoudingen verkoopt de prostituee echter zichzelf: zij doet afstand van haar status binnen het patriarchaat (als moeder, dochter, zuster): zij is onteerd, buitengesloten. In ontwikkelde kapitalistische verhoudingen wordt echter de 'seksualiteit' van de persoon afgesplitst en als zodanig benoemd, en kan dan verkocht of geruild worden (in de 18e eeuw betekende 'the sex' nog 'de vrouwen'). Het kapitalisme kan alles tot waar maken, en daardoor kan Freud alle vormen van geestelijke activiteit op één materiële noemer brengen: iedere 'bezetting' kan immers in beginsel op de markt worden gebracht. (Dit is wat Marx 'de oneindige ontplooiing van menselijke behoeften en vermogens' van het kapitalisme noemt en door Akke Van der Meer in *Feminist I* en *II* is beschreven als de 'emotioneel-erotiese revolutie' van de jaren 70¹²).

¹² *Inkapseling 1: de emotioneel-erotiese revolutie* in *De Bonte Was, Feminist 1*, Amsterdam 1977, en *De emotioneel-erotiese revolutie 2: Von der Ehe bis zur Liebe* in *De Bonte Was, Feminist 2*, Amsterdam 1977

De handel in 'bezettingen', 'kathexes' betekent dus dat alle betrekkingen die mensen met andere mensen of met dingen kunnen hebben, waarbij ze zich daarvan een voorstelling maken die ze vastleggen, op een bepaalde plaats, voor een bepaalde tijd, tegen een bepaalde tegenprestatie door een ander kunnen worden gebruikt. Daarbij wordt dus van alles afgesplitst wat door het subjeet ooit in totalitaire eigendomsverhoudingen is gevormd, neergelegd en geordend. Er ontstaat dus een spanning tussen de patriarchale grondslag van de betrekkingen met de buitenwereld, en de marktgerichte fragmentarisering en Verwertung daarvan, omdat die natuurlijk hele andere gewaarwordingen, voorstellingen en 'bezettingen' oplevert, die toch steeds de oude 'bezettingen' in hun totalitaire eigendomsordening weer oproepen, en omgekeerd de afgesplitste vormen weer op die eigendomsverhoudingen inwerken. Zo is de beschikbaarheid en eerbied die vrouw en kinderen de patriarch verschuldigd waren in de 19^e eeuw 'liefde' geworden (Dickens beschrijft volgens mij het moment waarop dochterplicht in incestueuze gevoelens getransformeerd wordt). Vervolgens kan de 'liefde' in een oneindig aantal 'bezettingen' gesplitst worden en zo tot een oneindig aantal betrekkingen leiden; het hangt van de objectieve economische verhoudingen af of zij 'arbeidskracht' genoemd worden - als zij namelijk bijdragen tot de Verwertung van kapitaal - of iets anders.

De vraag is nu, of dit proces maar eindeloos kan doorgaan. Kan men nieuwe mensen voortbrengen onder totale marktverhoudingen, die in staat zijn diezelfde marktverhoudingen te overleven en de winstbewegingen van het kapitaal aan de gang te houden? Het kapitaal is voorlopig weinig tot experimenteren bereid. Kresjes, waar naast de gratis kinderen om betrekkingen mee te vestigen, nog geld wordt meegebracht voor het huren van volwassen vaardigheden voor begeleiding en toezicht, vormen pas de laatste jaren enigszins een investeringsobject; en voortdurend wordt de zorg uitgesproken, dat kandidaat-manschappij-leden die niet ten minste enige jaren een hele moeder hebben bezeten, nooit tot de internalisering van de juiste waarden en normen te brengen zijn, en dat in kresjes van de vorming van kresjeleiders (bejaarden-, zieken- en andere verzorgsters) ook niets terecht zal komen.

Het kapitaal laat het patriarchaat dus rustig voortbestaan: ter produktie van mensen die leven in vanzelfsprekendheden van toeëigenen en toegeëigend worden en en passant nog ter produktie van alles wat (nog) geen winst oplevert, of niet meer.

7. Zo geformuleerd vind ik dit best een aardig aanzet tot het feministies histories materialisme (ik dacht 'fehima', maar Marijke weet het beter: 'herstomat' zal het wezen) dat ik allang zocht.

Het is alleen nog een beetje abstrakt en staties. Het legt immers nu niet meer de nadruk op de eeuwigheid en alomtegenwoordigheid van het kapitaal, maar die van het-kapitaal-in-zijn-historiese-gewordenheid als patriarchaal kapitalisme (dat overigens in tijd en ruimte nog verder gedifferentieerd kan worden: ook niet-patriarchale verwantschapsverbanden, feodale heerschappijvormen en patrimoniale bureaucratieën zijn niet verdwenen). Ik heb dus in mijn begripvorming, nog opgejaagd door gebrek aan ruimte en tijd, geabstraheerd en gegeneraliseerd, net zoals de vaders van de verlichting (en hun critici) aan wie ik mijn begrippen ontleende.

De aantrekkelijkheid (verleiding) van het postmodernisme is daartegenover dat het de aandacht vestigt op de tegenovergestelde kanten van het patrikapitalisme: op bewegelijk- en konkreetheden; dat het ons loszingt van de oude histomatiese voorstelling van een werkelijkheid die alleen nog door revolutie in beweging gebracht kan worden en van een persoonlijke geschiedenis, die alleen door langdurige psychoanalyse in andere banen kan worden gebracht.

Omdat het kapitaal bij zijn verovering van alles in tijd en ruimte voorlopig nog niet op enige grens lijkt te stuiten is de revolutie in elk geval ijzer met handen breken geworden, waaraan de meesten van ons zelfs niet meer denken (ik ook niet, behalve als ik een bundel over postmodernisme gelezen heb - dan moet ik wel).

Hoe het met de aantrekkelijkheid (verleiding) van het posmodernisme voor vrouwen in het algemeen en feministen in het bijzonder zit, wordt uit de stukken niet geheel duidelijk. Wel wordt herhaaldelijk gesteld dat het pomowezen veel aan de feministiese kritiek op het

abstrakte vooruitgangdenken te danken heeft; andersom suggereren verschillende schrijfsters van feministiese herkomst dat het pomobestand wel eens een manoeuvre (Irigaray) dan wel onbewuste strategie (Bordo) tegen het feminisme zou kunnen zijn, dat nu immers ook geen algemene uitspraken meer mag doen, noch vrouwen als (historiese) subjekten stellen. (Zelf ben ik meer van de laatste opvatting, maar daaruit blijkt eens te meer mijn reddeloze moderniteit: paranoia hoort volgens alle lijstjes bij het modernisme, zoals schizofrenie bij het postmodernisme hoort; en daarom houd ik het ook zo).

In elk geval is duidelijk dat het postmodernisme juist voor vrouwenstudies een geschenk uit de hemel is en zo overheersend is geworden, dat er zelfs eentje moet toegeven dat wie zich niet pomo uitdrukt, helemaal niet meer aan het debat mag meedoen. Dit heeft natuurlijk gronden in de institutionele situatie van vrouwenstudies binnen de universitaire mannenmaffia, maar zou ook breder begrepen kunnen worden als symptoom (modernisme!) van het bewustzijn van hoog opgeleide vrouwen in hoog ontwikkelde kapitalistische samenlevingen, die de basis vormen waarop de vrouwenbeweging en vervolgens vrouwenstudies zich ontwikkeld hebben.

Hoog opgeleide vrouwen zitten al decennia in spagaat (rolconflict etc.) tussen het bewustzijn van hun patriarchale objektsituatie (waarmee hun libidineuze bezettingen verbonden zijn) en hun wens lid te worden van enige klup die toegang heeft tot de markt waar zij hun vaardigheden kunnen verkopen. Wij zijn tegelijk vrij en potentieel onvrij: dat hangt er maar van af wie je tegen het lijf loopt (voorwaardelijke invrijheidstelling, noemt Marijke dat).

Deze tegenstrijdigheid geeft, zoals iedere tegenstrijdigheid, akelige spanningen. Wie een integrale persoonlijkheid wenst, moet deze met een vast pakket abstrakties (neurose - het door slinkse inbezitneming van de Oedipuspositie verworven Ueber-Ich;- theorievorming dan wel paranoia; vgl Marx over de burokratie als nethuid die de hele samenleving omvat) bij elkaar houden. Wie dat te gortig wordt kan de eenheid van het subjeet laten varen: zichzelf uitsplitsen in een oneindig aantal betrekkingen, gewaarwordingen en voorstellingen (die dan niet meer 'tot begrip gebracht worden', niet meer in enig denkkader geplaatst).

Dit betekent dus bevrijding niet door de opheffing van de toeëigeningsverhoudingen, maar door de fragmentering ervan: door de transformatie tot op de markt te ruilen 'bezettingen'. Dan pas ontstaat immers de mogelijkheid om onbezorgd van alle rijkdommen van het kapitalisme - al die waren, menselijke eigenschappen, relaties - te genieten, als 'een arbeider die de band met de maatschappij in zijn broekzak heeft' (Grundrisse). Wat geeft het als er geen lurf in de broek zit? Geld koopt alles, ook lurven of waar zij voor staan (zie in deze zin reeds, verbitterd, de door Marx herhaaldelijk aangehaalde Sophokles en Shakespeare¹³)

Voor vrouwenstudies en andere vrouwen van feministiese herkomst klemt de tegenstrijdigheid in de aktuele vrouwenmiddenklassepositie nog erger dan voor diegenen, die het bestaan en voortbestaan van het patriarchaat nog niet tot bewustzijn hadden gebracht en nog in de moderne illusie verkeren, dat het kapitalisme aan deze wantoestand allang een einde heeft gemaakt of, voor zover nodig, binnenkort zal maken. Zij hebben ook niet de vreugde gekend van het bezit van een eigen strijdverband met eigen ruimtes, waar de vertegenwoordigers van het patriarchaat niet naar binnen mogen tenzij om lood te gieten, en waarbinnen men zich dus kan emanciperen.

Feministiese vrouwen beleven hun toeëigening en hun vrijheid bewuster - en zijn dus eerder geneigd de verbinding tussen beide te verbreken, de onderdrukking wel te zien, maar ergens anders, bij andere vrouwen, in andere tijden, en de vrijheid te verabsoluteren in een ferme ontkenning van het kastratietrauma (in verschillende vormen: van 'volgens mij heb ik best een lurf', tot 'ik ben een mens' en 'ik heb twee lippen die met elkaar spreken'). Het verdrongen kastratietrauma komt dan wel weer als feminisme boven water, maar voelt dan, niet ten onrechte, als wat vervreemd en oneigenlijk aan ('geleend geweten'), en moet dan weer met postmoderne middelen zo gefragmentariseerd en getransformeerd worden dat onderdelen ervan weer als eigen kunnen worden ervaren.

De postmoderne feminist heeft dus kortom de knoop tussen de elkaar steeds afwisselende wensen een man te hebben en er één te zijn doorgehakt; zij doet beide tegelijk, dat wil

¹³ bv Kapitaal I, p 78

zeggen 'nu eens hier dan weer daar', zonder zich verder beklemd te voelen door de oude wet dat er voor alles een tijd en een plaats is. Of zij zich daarvan beter voelt weet ik niet.

Kortom: Het feminisme van de vorige golven heeft steeds weer opnieuw de eis tot opheffing van het patriarchaat en de opneming van vrouwen in de brusterschap der mensheid gesteld en ook gehoopt deze eisen in een proces van modernisering - desnoods door een socialistiese revolutie - ingewilligd te zien. Het patriarchaat verscheen in deze visie als ouderwets en onmenselijk. Het patrikapitalisme heeft de laatste tien jaar echter duidelijk gemaakt dat het kapitaal in zijn bewegelijkheid geenszins wordt geremd door het patriarchaat; dat het integendeel daar veel plezier in heeft, en dat wij ons daar maar bij hebben neer te leggen. Anders gezegd: het kapitalisme is nu openlijk patrikapitalisme geworden en heeft mij daarmee in staat gesteld deze blaren vol te tikken; maar het trekt iedere belofte tot 'modernisering' in. Het is nu individueel aanvaarden, overleven en genieten geblazen, in de hoop dat onze vaardigheden daarin zich via de kapitalistiese cirkulatie over de patriarchale aardbol zullen verspreiden. Ik blijf hopen dat tegen wat gewoon hetzelfde blijft nog ooit eens wat samenhangende uitspraken en strategieën zullen worden verzonnen.